

A Magyar Tudományos Akadémia elnökei és főtitkárai

*Szerkesztette
Szilágyi Adrienn*

MTA HUN REN

Budapest, 2023

A kötet a Magyar Tudományos Akadémia és Könyvtára alapításának 200 éves évfordulója, az MTA200 ünnepi programsorozata keretében, az Akadémia támogatásával jelent meg.

© Szilágyi Adrienn, 2023

© Szerzők, 2023

© Magyar Tudományos Akadémia, HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont, 2023

ISBN 978-963-416-384-8

Minden jog fenntartva, beleértve a sokszorosítás,
a nyilvános előadás, a rádió- és televízióadás,
valamint a fordítás jogát, az egyes tanulmányokat illetően is.

Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia és a HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont

Nyomdai előkészítés: HUN-REN BTK Történettudományi Intézet

Tudományos Információs Osztály

Vezető: Kovács Éva

Olvasószerkesztő: Bardi Erzsébet, Kovács Éva

Képszerkesztő: Kocsis Gabriella

Tördelés: Demeter Gitta

Nyomdai munka: Pauker Holding Kft., Budapest

Felelős vezető: Strausz Éva

Id. Szily Kálmán

Szily

A fizikus nyelvész, aki tevékenysége nagy részét az Akadémiának szentelte

Szily Kálmán azon kevesek közé tartozott, aki két egymástól teljesen független tudományterületet művelt. Egyaránt volt természettudós és nyelvész: a nyelvészeti kiadványok, szótárak és szócikkek mellett az elméleti és kísérleti fizika ugyanúgy érdekelte. Ezen tudományterületeken elismerést kiváltó munkái mellett kiváló tudományszervezőként is dolgozott. Ezt a képességét kamatoztatta a Magyar Tudományos Akadémia főtitkáráként másfél évtizeden át, valamint a Királyi Magyar Természettudományi Társulat és a Magyar Nyelvtudományi Társaság felvirágoztatásában. Kiemelendő, hogy személyében elsőként választottak természettudóst a Magyar Tudományos Akadémia főtitkárának 1889-ben.

Izsák, 1838. június 29.

Budapest, 1924. július 24.

1889. október 14. –
1905. március 27.

II/6. Biczó Géza:
Szily Kálmán
1900

ELSŐ LÉPÉSEK A FIZIKA TERÜLETÉN

A magyarországi tudománytörténeti kutatások első szervezője,¹ a természettudós és nyelvész, id. nagyszigeti Szily Kálmán 1838-ban született Izsákon. Pesten érettségizett, majd a József Ipartanoda hallgatója lett. Tanulmányait 1857–1860-ban a Bécsi Műszaki Egyetemen folytatta, s ott szerzett oklevelet 1860-ban. Ezt követően az Ipartanodát immár Császári és Királyi József Politechnikum néven működő intézmény tanársegédje lett 1861-től, és Sztoczek József mérnök, egyetemi tanár mellett dolgozott.²

1862-ben már igazgatósegédi és ideiglenes tanári kinevezést kapott, majd külföldi tanulmányutakon vett részt: 1863–1864-ben Zürichben Rudolf Clausius és Gustav Zeuner német fizikusok előadásait hallgatta egy évig, s az ottani magyar diákokkal együtt egy önképző társulatot is létrehozott. 1864–1865-ben fél évig Berlinben, majd fél évig a heidelbergi egyetemen folytatott tanulmányokat. Berlinben Heinrich Gustav Magnus előadásai hatottak rá leginkább, míg Heidelbergben Gustav Kirchhoff és Hermann Ludwig von Helmholtz tanítványa volt.³ Kirchhoffnál tanult egyébként Eötvös Loránd és Heller Ágoston is.

A Clausiusnál tett tanulmányútja során kezdett elméleti termodinamikai kutatásokba, s később, 1867-ben akadémiai levelező tagi székhelyében a termodinamika első és második főtételének matematikai megalapozására vállalkozott: mechanikai elvekből akarta levezetni a második főtételt. Ez a kutatása annak idején nemzetközi jelentőségűnek számított. E kérdésekkel akkoriban több európai tudós is foglalkozott, mint például Ludwig Boltzmann, vagy a már említett Clausius és Helmholtz. Boltzmann a kinetikai gázelméletből, Clausius és Szily pedig a Hamilton-elvből kerestek levezetést.⁴ Szily elgondolásait a termodinamika szakemberei elismeréssel fogadták.⁵ A jelenleg a Pécsi Tudományegyetemen őrzött magánkönyvtárában fellelhető az a nagyszámú, elsősorban termodinamikai munka, amelyből kitűnik, hogy kora szakirodalmát jól ismerte, s igyekezett minden alapművet beszerezni e szakterületről.

Magyarországra visszatérve 1869 decemberében a Kísérleti Fizika Tanszék vezetésével, majd 1870 őszétől a Matematikai Fizika és Analitikai Mechanika Tanszék vezeté-

sével bízták meg, amelyet kezdettől fogva ő vezetett. Szily remek tudományszervező volt. Ez kitűnik abból is, hogy már az 1866-ban megalakult Magyar Mérnök- és Építész-Egyletnek ő volt az alapító titkára, majd 1867-ben részt vett közlönyük elindításában is. A másik jelentős kezdeményezése a Királyi Magyar Természettudományi Társulat *Természettudományi Közöny* elnevezésű periodikájának elindítása 1869 januárjában, amely azóta is folyamatosan megjelenik, jelenleg *Természet Világa* címmel.

A MŰEGYETEM KATEDRÁJÁN

A József Politechnikum az 1871–1872-es tanévtől kezdve József Műegyetemként működött Pest-Budán, a Kétnyúl és Csillag út (ma Gönczy Pál utca és Lónyay utca) sarkán álló épületben, majd elkészült első önálló épülete a mai Múzeum körúton (később Pázmány Péter Tudományegyetem, azután ELTE TTK, majd BTK). Már az első tanévben Szilyt a Műegyetem Vegyész-mérnöki és Egyetemes Osztály dékánjává választották. 1872. január 7-én tartották az egyetemi avató ünnepséget, amelyen ő is beszédet tartott. Az 1879–1880-as tanévtől kezdődően öt éven át volt a műegyetem rektora.

Közreműködésével jelent meg 1876–1878 között az egyetem folyóirata, a *Műegyetemi Lapok*. Ebben az időben tanársegédként maga mellé vette Heller Ágostont is, aki később sokat segített neki a Természettudományi Társulat munkájában, illetve az Akadémián éveken át ő vezette a könyvtárat. Szily és Heller közös matematikatörténeti kutatásokat folytattak. A Hellebrandt Árpád által külföldön fellelt, 1499-ben nyomtatott, Georgius de Hungaria által írt matematikai munka teljes szövegét, magyarázatokkal együtt, ők adták ki 1894-ben.⁶ Ezen időszakban elsősorban matematikatörténettel foglalkozott, ahogy azt a *Műegyetemi Lapok*ban közzétett írásai is igazolnak. Kutatta a régi magyar számtankönyveket, valamint Bolyai Farkas és Bolyai János munkásságát is. Joggal nevezhetjük őt az első Bolyai-kutatónak, hiszen elsőként publikált Bolyai Farkasról egy nagyobb biográfiát is, valamint elsőként adott hírt nyomtatásban Bolyai János híres, 1823-ban írt temesvári

leveléről.⁷ Később egyetemi tanárként, majd főtitkárként szorgalmazta Bolyai Farkas és Carl Friedrich Gauss levelezésének közreadását, amit az Akadémia meg is jelentetett.⁸

Figyelme később a klasszikus művek felé fordult, ezekhez a *Magyar Hírmondó*, a *Magyar Mercurius*, a *Hasznos Mulatságok* és a *Hazai Tudósítások* lapjain megjelent régi magyar tudományhoz kötődő publikációk vezették el, így például Aranka György erdélyi társaságának első kiadványához, az 1664-es Lippay-féle Posoni kerthez és Ambrosius Calepinus tíznyelvű szótárához. Ez utóbbi vitte őt a tudománytörténeti kutatásokból a nyelvtörténeti vizsgálatok felé. Közvetve vagy közvetlenül neki köszönhető, hogy mára már előttünk áll Szinnyi József matematikai és természettudományos könyvészete,⁹ matematikai és természettudományi folyóirat-repertóriuma, valamint egy 14 kötetes bibliográfia, amely a magyar tudósok életművét is bemutatja.

SZILY KÁLMÁN ÉS A TERMÉSZETTUDOMÁNYI TÁRSULAT

1868–1870 és 1872–1879 között a Királyi Magyar Természettudományi Társulat első titkára, 1871-ben alelnöke, 1880-tól 1899-ig pedig elnöke volt. Szily elnökségének kezdetén írta ki a társulat azt a pályázatát, amelynek célja a fizika történetének megírása volt. Az első díjjal jutalmazott munka szerzője Heller Ágoston volt, aki 1891-ben, illetve 1892-ben adta közre kétkötetes egyetemes fizikatörténetét,¹⁰ amelyben elsősorban a 19. századra koncentrált. Ezzel párhuzamosan a fizika korábbi századainak történetét is megírta, amelyet német nyelven adtak közre. Szilynek köszönhető az is, hogy a magyar tudósok megismerkedhettek Johann Christian Poggendorff német fizikus és kémikus nagy életrajzi lexikonának magyar vonatkozású biográfiai szócikkeivel, s ez alapot adott a további hazai tudománytörténeti kutatásokhoz. Elnökként azt is szorgalmazta, hogy a társulati kiadványokhoz készüljön név- és tárgymutató. Az első ilyen munka 1884-ben jelent meg. Ezen év tudományos szenzációjának számított Charles Darwin *Az ember származása* című munkájának magyar fordítása.

Szily karolta fel a kiváló zoológust, egyben néprajztudóst, Herman Ottót, akit tudományos körökben kevésbé ismertek el, a társulat azonban már jóval korábban felfigyelt rá. Herman Ottó első – később országos hírűvé vált – kétkötetes munkáját, *A magyar halászat könyvét* 1887-ben a társulat gondozásában adták ki. A későbbi években Herman Ottónak még jó néhány munkája megjelent a társulathoz, köztük több Szily elnöki időszakában.

Javaslatára a *Természettudományi Közöny* terjedelme is tovább bővült, s 1888-tól kezdődően évente négy Pótfüzet is csatlakozott a laphoz. Akkor mintegy 3300 előfizetője volt a lapnak, azaz a folyóirat hihetetlen népszerűségre tett szert. A társaság taglétszámának hallatlanul gyors növekedése elsősorban minden bizonnyal Szily Kálmán sokrétű és határozott toborzásának, ötleteinek volt az eredménye: 1867 végén a Természettudományi Társulat tagjainak száma mindössze 577, a *Közöny* első éve után ez 1658-ra emelkedett, 1898-ban pedig már a 8000 feletti taglétszámmal bírt. Szinte országos igény mutatkozott a társaságra és folyóiratára.

SZILY KÁLMÁN MINT AZ AKADEMIA FŐTITKÁRA

Szilyt 1865-ben az Akadémia levelező, majd 1873-ban rendes tagjává választották. A Magyar Tudományos Akadémia 1889-ben főtitkári posztra jelölte és választotta meg, ezzel lemondott műegyetemi állásáról. A főtitkári állást 1905-ig töltötte be, mindvégig Eötvös Loránd elnökkel párhuzamosan. Ez volt az első alkalom, hogy a tudós társaság elnöke egy aktív természettudós volt, és a főtitkári pozíciót ugyancsak először képviselte természettudományok művelője.

Aktív tudományszervezői munkája a Magyar Tudományos Akadémián is megmutatkozott: az MTA régi havi értesítőjét 1890-ben a javaslatára létrehozott és szerkesztésében megjelent új kiadású *Akadémiái Értesítő* váltotta fel. Ez nemcsak a testülethez kapcsolódó híryananyagokat közölte, hanem nagy számban komoly tudományos publikációt is tartalmazott. Munkájához tartoztak a dologi és személyi ügyek, az osztály- és bizottsági ülések (Nyelv- és Széptudományi Osztály, Bölcsélet, Társadalom- és Törté-

nettudományi Osztály, Természettudományi és Matematikai Osztály) nyilvántartása, intézkedések és határozatok végrehajtása, s ugyanakkor sok ülésen maga is részt vett nemcsak mint tag, hanem mint levezető elnök is. Leggyakrabban a szótári bizottság ülésein volt jelen. A jegyzőkönyvek szerint Szilyt előzékenység jellemezte a tagokkal való viszonyában, s törekedett az osztályok közötti megértésre.

Emellett tevékenyen belefolyt az akadémiai bizottságok munkájába is: 1879-től részt vett a Matematikai és Természettudományi Bizottság ülésein, 1883-tól meghívottként, majd 1896-tól rendes tagként vállalt szerepet a Széchenyi Bizottság tevékenységében, 1889-től hivatalból tagja lett a Könyvkiadó Bizottságnak, 1896-ban a Nyelvtudományi Bizottság választotta munkatársává, 1896 és 1906 között a Semsey Bizottság tagja volt, s 1898-tól a Szótári Bizottság munkájából is kivette részét. Több alkalommal mutatta be tudós kortársai értekezéseit, mint például Wartha Vince, Konkoly-Thege Miklós, Eötvös Loránd, Beke Manó, Duka Tivadar és mások munkáit.

Főtitkárként Szily legfőbb kötelessége volt, hogy az Akadémia előző évi működéséről számot adjon, s évenkénti beszámolójában a legfontosabb eredményekről és a legjelentősebb eseményekről összefoglalót készítsen. Ebben aktívan együttműködött az osztályokkal, illetve az azokon belül működő állandó bizottságoknak is rendre beszámolt. Továbbá összegezte a pályázatokat és azok eredményeit, bemutatta az Akadémia megbízásából és segélyezéséből megjelent műveket és folyóiratokat, de azon intézményeket is felsorolta, amelyek az Akadémia kiadványait átalánydíj fejében megkapták. Főtitkári jelentésében még az Akadémia falfestményeire, valamint az abban az időben közel 50 ezer kötetet tartalmazó könyvtárra is kitért.

A vagyoni helyzetről szóló beszámolójában rendkívüli bevételekről is beszámolhatott: 1893-ban Fabiny Kornél, Zichy Antal, Adriány Géza és Semsey Andor adományai, 1894-ben pedig Jókai Mór, Semsey Andor, valamint Forster Gyula által kezelt alapítványok gyarapították a tudós testület bevételeit. 1895-ben gyarapodott az Akadémia Petényi Salamon János kézírataival, amelyeket Herman Ottó ajándékozott a társaságnak. A Kisfaludy Társaság

által készítettett mellszobrokat (Csiky Gergely, Jósika Miklós, Kemény Zsigmond) az Akadémia termeiben ekkor helyezték el. Ugyanebben az évben két könyvtár is az Akadémia birtokába került: Ráth György könyvtára, ennek tényéről emléktáblát is avattak az MTA könyvtárában. A másik jelentős gyűjtemény a 2833 darabból álló Kaufmann Dávid orientalista könyvtára, amely egy rendkívüli értékű, nemzetközi hírű illuminált héber kéziratokat tartalmazó hebraicagyűjtemény volt. 1896-ban Szily állította össze az Akadémia gondozásában és költségén addig megjelent művek teljes jegyzékét is, amely nem volt könnyű feladat, hiszen korábban hibátlan, a könyvekre és periodikákra egyaránt kiterjedő összeállítás nem készült.

Az Akadémia megbízásából vezető szerepet vállalt abban is, hogy 1902. május 1-jén megnyílhatott az Akadémia Széchenyi Múzeuma, s hogy elkészülhetett annak tárgyjegyzéke is Vízota Gyula segítségével 1905-ben.¹¹ 1904-ben és 1905-ben új kiadásban sajtó alá rendezte az Akadémia alapítójának, Széchenyi István grófnak a *Hitel, Világ, Stádium, A kelet népe* és a *Politikai programtörödek* című munkáit. Szily nagy tisztelője volt Széchenyinek, és a *Magyar Nyelv* beköszöntő cikkében a legnagyobb magyarnak a nyelvre vonatkozó gondolatait újra közzé is tette.

Főtitkárként végzett hivatali munkája mellett jelentős volt publikációs, tudományos tevékenysége, hiszen 74 publikációja látott napvilágot ezekben az években, beleértve az elnöki megnyitókat és a társulat közgyűlésein tett megszólalásait is. Az Akadémia főtitkári tisztéről 1905. március 27-én mondott le, s ezt követően 1905. április 3-tól átvette az Akadémia főkönyvtárosi teendőit, amelyet haláláig, 1924. július 24-ig vitt tovább. Így Szily a főtitkári és főkönyvtárnoki poszton összesen 35 évet töltött el.

SZILY KÁLMÁN A NYELVTUDÓS

Szily Kálmán figyelme a főtitkári tevékenységét követően a nyelvtörténeti munkák felé fordult. Szervező tevékenysége ezen a területen is megmutatkozott: 1904-ben alapította

a Magyar Nyelvtudományi Társaságot, s hamarosan elindította annak folyóiratát is, a *Magyar Nyelv* című periodikát. A 140 taggal megalakult társaság ma is él, és a nyelvtudomány egyik legfontosabb tudományos testülete. Az egyik főműve a *Magyar Nyelvújítás Szótára*, amelynek első kötete 1902-ben jelent meg, a kiegészítő kötete pedig 1908-ban, mellyel nyelvtudományi irodalmunknak egy jelentős hézagát töltötte be.¹² Kétségtelenül Szily legkedvesebb területe volt a nyelvújítási szavak tanulmányozása, gyűjtése, rendszerezése.

A közönséggel állandó érintkezésben lévő szaktudós mindjárt a legelső lépésekor felismerte a szaknyelv és a stílus életbe vágó fontosságát egy olyan vállalkozás körében, mely „közérdekű és általánosan érthető” olvasmányokat kívánt nyújtani. S minthogy a közönséggel való érintkezés legfőbb akadályát a Bugát Pál által meghonosított félszeg műnyelvben ismerte fel, ezért elkezdte tanulmányozni a magyar természettudományi műnyelv múltját, így fáradhatatlan és egészen egyéni jellegű művelője lett a magyar nyelvtudománynak is. *A természettudományos műnyelvről a magyar irodalomban* című tanulmánya (1879) nagyszabású reform alapelveit rakta le, korszakos jelentőségű műnek tekinthető a magyar irodalmi nyelv történetében. Nyelvtörténeti érdeklődése azonban nem állott meg szaktudománya közvetlen szükségleteinél, azoktól tovább önállósulva mélyült és bővült. Így lett Szily – ahogyan maga is fogalmazott –

„az elméleti fizika tanárából, idők jártával,
a magyar nyelv- és irodalomtörténet munkása”

Ez nyilvánvalóvá vált utólag is mindenki számára, hogy arra a feladatra, amelynek megoldásával szaktudománya történetében feledhetetlenné tette, nála senki sem lehetett legbensőbb hajlamai szerint s valóban küldetésszerűleg hivatottabb.

A nyelvtudomány területén kezdettől fogva a szótörténet is kitüntetett terület volt. Kisebb-nagyobb szótörténeti cikkei tanulságosak a szakembernek, de érdekesek a művelt közönségnek is. Az előadásuk ugyanis távol állt

a népszerűsítő csevegő modorától és a szaknyelv merevségeitől, így minden művelt ember részére hozzáférhető volt. Szótárirodalmunknak buzgó tanulmányozója, alapos ismerője és figyelmes bírálója volt Szily, valamint számos adalékot közölt az *Etymológiai Szótár*hoz is. Nyelvemlékszerű szójegyzékeink közül nem egyet ő mutatott be először. Szótörténeti tevékenységében kiemelkedő helyet kíván ezer meg ezer adatának történeti tisztázása, továbbá sürgette a görög–latin tudományos műszók nyelvtörténeti szótárának elkészítését is. 1898-ban az MTA Szótárbizottságot hozott létre, amelynek feladata a magyar nyelv szótára új kiadásának előkészítése volt. Szily a bizottság elnökeként, Melich János közreműködésével a máig leggazdagabb szógyűjteményünket, az akadémiai címszójegyzéket készítette el, amely a *Magyar Nyelv* szótára új kiadásához szolgált alapul.

Szily munkáját több fórumon és formában is elismerték. 1894-ben a Tudományegyetem, 1917-ben a Műegyetem tiszteletbeli doktori címével tüntették ki. 1900. január 4-én a Szily Emlékérem alapítására került sor. A kitüntetést elsőként Szily Kálmánnak adták át 1903-ban. Munkásságát királyi tanácsosi címmel, a Vaskoronarend III. osztályú lovagkeresztjével, 1915-ben pedig főrendházi tagsággal ismerték el. A nyelvtörténeti munkásságáért 1913-ban elnyerte az Akadémia nagyjutalmát, 1922-től pedig a Nyelvtudományi Társaság tiszteletbeli elnöke lett.¹³

Az 1924. július 24-én elhunyt id. nagy-szigeti Szily Kálmánt két nappal később a Magyar Tudományos Akadémia oszlopcsarnokából kísérték a Kerepesi úti temetőben lévő sírhelyére, ahol Ilosvay Lajos mondott gyászbeszédet. Emlékbeszédet Tolnai Vilmos is tartott fölötte. Nevét felvette Budapest egyik szakközépiskolája (Szily Kálmán Kéttannyelvű Műszaki Középiskola és Kollégium), és a Szily-leszármazottak jóvoltából létrejött a Szily Kálmán Alapítvány is Gazda István elnökletével. Bíró Gábor, a későbbi műegyetemi rektorhelyettes javaslatára került Szily arcképe az egyik kar dékáni láncára.

A. Szála Erzsébet

JEGYZETEK

- 1 Szála: *Id. Szily Kálmán*, 239.
- 2 Gazda (összeáll.): *Szily Kálmán emlékezete*, 207.; Grétsy: Szily Kálmán, 550–551.
- 3 *Vasárnapi Ujság* 1880. február 1.
- 4 Szily: *A Hamilton-féle elv*, 8.
- 5 Gyarmati: Szily Kálmán, 147–157.; Bíró: Szily Kálmán, 207–209.
- 6 *Georgius de Hungaria arithmetikája 1499-ből. Szily Kálmán és Heller Ágoston rávonatköző jelentéseivel*. Bp., 1894.
- 7 Bolyai Jánosnak az Appendix tárgyára vonatkozó levele 1823-ból. *MTÉ* 5 (1887) 157–189.
- 8 Szily: Véleménye a Gauss és Bolyai, 249–252.
- 9 Szinnyei–Szinnyei: Magyarország természettudományi, 504.
- 10 Heller: *A physika története*, XI. 574.; VIII. 488.
- 11 Szily–Viszota: *A Magyar Tudományos Akadémia*, 189.
- 12 Szily: *A magyar nyelvújítás szótára*, XV. 403.; XII. 406–662.
- 13 *Emlék Szily Kálmánnak, a Magyar Nyelvtudományi Társaság elnökének 80. születésnapja alkalmából*. Írták a Magyar Nyelv dolgozótársai. Bp., 1918. 132.